

به نام خدا

جایگاه توبه در نظام کیفری ایران

مؤلف :

مصطفی اکبری

کارشناس حقوق

انتشارات ارسطو
(چاپ و نشر ایران)
۱۳۹۹

فهرست مطالب

عناوین	شماره صفحه
مقدمه	۱۲
فصل اول : مفهوم شناسی توبه و مبانی	
حاکم بر آن	۲۱
معنای توبه	۲۲
حقیقت توبه	۲۸
ارکان و شرایط توبه	۳۱
حکم تکلیفی توبه و مستندات آن	۳۴
وجوب توبه امر ارشادی عقلی یا مولوی	
شرعی	۴۷
آثار مترقب بر فرض توبه به عنوان امر ارشادی	

عقلی یا مولوی شرعی ۵۰

زمان انجام توبه ۵۱

قبول توبه از جانب خداوند ۵۹

فصل دوم : جایگاه توبه در حقوق

کیفری ۶۲

مبنای توبه ساقط کننده کیفر ۶۳

کارکرد مهم توبه ۶۶

تعیین حد و مرز توبه در جب از گناهان ... ۶۸

زمان پذیرش توبه ۷۰

علم قاضی و توبه ۸۸

قاضی و احراز توبه ۹۳

آثار فقهی و حقوقی توبه ۹۹

فصل سوم : کارکرد نهاد توبه در حقوق

کیفری ۱۰۲

معنای حد ۱۰۳

توبه و زنا ۱۰۶

دلایل حرمت زنا ۱۰۷

راه های اثبات زنا ۱۰۹

اقسام حد زنا ۱۱۱

توبه زنا کار ۱۱۶

توبه از زنا در قانون مجازات اسلامی ... ۱۳۰

توبه و لواط ۱۳۲

دلایل حرمت لواط ۱۳۳

کیفر لواط ۱۳۶

تأثیر توبه در کیفر لواط از دید شرع ۱۳۸

تأثیر توبه در کیفر لواط از دید حقوق جزاء ۱۳۹

توبه و مساحقه ۱۴۰

- ۱۴۱ دلایل حرمت مساحقه
- ۱۴۲ راههای اثبات مساحقه
- ۱۴۳ کیفر مساحقه
- ۱۴۴ ... تأثیر توبه در حد مساحقه از دید شرع ...
- ۱۴۶ ... تأثیر توبه در حد مساحقه از دید حقوق جزاء ...
- ۱۴۷ توبه و قیادت
- ۱۴۸ دلیل حرمت قیادت
- ۱۴۸ راههای اثبات قیادت
- ۱۴۹ کیفر قیادت
- ۱۵۰ تأثیر توبه در حد قیادت
- ۱۵۲ توبه و نفی بلد قواد
- ۱۵۲ توبه و قذف
- ۱۵۳ دلایل حرمت قذف
- ۱۵۴ راههای اثبات قذف
- ۱۵۵ کیفر قذف

- آثار قذف برای قاذف ۱۵۶
- توبه‌ی قاذف و آثار این توبه ۱۵۸
- آیا حد قذف با توبه ساقط می‌شود؟ ۱۶۳
- قذف مادر پیامبر و توبه ۱۶۵
- توبه و شرب خمر ۱۶۶
- دلایل حرمت شرب خمر ۱۶۷
- راههای اثبات شرب خمر ۱۶۸
- کیفر شرب خمر ۱۶۹
- تأثیر توبه در حد شرب خمر از دید شرع ۱۷۰
- تأثیر توبه در کیفر شرب خمر از دید حقوق
- جزای اسلامی ۱۷۵
- نقش توبه در حکم مسلمانی که خوردن شراب
- را حلال می‌داند ۱۷۶
- حکم مسلمانی که فروش خمر را حلال
- می‌داند ۱۷۹
- توبه و سرقت ۱۸۰

- دلائل حرمت سرقت ۱۸۲
- راههای اثبات سرقت ۱۸۳
- کیفر سرقت ۱۸۴
- حد سرقت مشترک میان حق الله و
حق الناس ۱۸۵
- توبه از سرقت از دید شرع ۱۸۶
- توبه از سرقت قبل از اقرار نزد امام و حاکم ...
- ۱۸۸
- توبه‌ی از سرقت بعد از اقرار نزد امام و حاکم
- ۱۸۹
- توبه از سرقت قبل از اقامه‌ی بینه ۱۹۶
- توبه‌ی از سرقت بعد از اقامه‌ی بینه ۱۹۷
- توبه‌ی از سرقت در قانون مجازات اسلامی ..
- ۱۹۸
- توبه در محاربه و بغی و افساد فی الارض
- ۱۹۹

- ۲۰۱ دلایل حرمت محاربه
- ۲۰۲ راههای اثبات محاربه
- کیفر محاربه، بغی و افساد فی الارض
- ۲۰۳
- کیفر محاربه در قانون مجازات اسلامی
- ۲۰۶
- ۲۰۷ مجازات باغی و مفسد فی الارض
- تأثیر توبه در حد محاربه، بغی و افساد فی
- ۲۰۸ الارض از دید شرع
- دلایل عدم سقوط حد محاربه با توبه‌ی بعد از
- ۲۱۳ دستگیری
- تأثیر توبه در حد محاربه از دید حقوق جزای
- ۲۱۵ اسلامی
- توبه و تبعید محارب در شرع و حقوق جزای
- ۲۱۶ اسلامی
- ۲۱۷ توبه و ارتداد

- ۲۱۹ طرق اثبات ارتداد
- ۲۲۰ انواع مرتد از دیدگاه فقها
- ۲۲۲ کیفر ارتداد
- ۲۲۵ نقش توبه در کیفر مرتد
- ... دسته بندی روایات مربوط به ارتداد و مرتد ...
- ۲۲۹
- جمع بین روایات باب ارتداد توسط مشهورین
- ۲۳۳
- ... دیدگاه قدیمین در مورد روایات باب ارتداد ...
- ۲۳۵
- ۲۳۶ نقش توبه زن در کیفر زن مرتد
- ۲۳۹ روایات باب مرتده
- ۲۴۱ جمع بین روایات باب مرتده
- .. دیدگاه فقهای اهل سنت در مورد توبه مرتد ..
- ۲۴۲
- ارتداد به هنگام اعمال عبادی و نقش توبه در

- این جایگاه ۲۴۸
- کشتن مرتدی که توبه کرده است ۲۵۶
- تکرار ارتداد ۲۵۸
- حکم فرزند مرتد و مرتده ۲۵۹
- توبه و سحر ۲۶۱
- راههای ثبوت سحر ۲۶۲
- کیفر سحر ۲۶۳
- نقش توبه در کیفر ساحر ۲۶۵

فصل چهارم : اثر شناسی توبه در تعزیرات

- ۲۶۶
- تعریف تعزیر ۲۶۷
- راههای اثبات تعزیر ۲۶۹
- نقش توبه در سقوط تعزیرات از دید شرع ۲۷۰

نقش توبه در تعزیرات از دیدگاه قانون مجازات
اسلامی ۲۷۴

نتیجه گیری ۲۸۰

پیشنهادات ۲۸۳

فهرست منابع و مأخذ ۲۸۵

مقدمه

در تمامی جوامع بشری برای مرتکبین جرایم مختلف، مجازات‌های مختلفی به حسب نوع و میزان جرم ارتكابی وضع گردیده است. و از سوی دیگری تحت شرایطی برای مجازات مجرمین، تخفیف قائل شده و حتی گاهی اوقات مجازات را از وی ساقط کرده‌اند. بنابراین قانونگذار گاه به دلیل ملاحظات سیاسی و یا گذشت شاکی، مصلحت و حفظ نظم اجتماعی، نظر به عدم اجرای مجازات داشته است. طبعاً عدم اجرای مجازات نقش بسزایی در درمان مجرم دارد و بستری برای حیات دوباره او می‌شود؛ چرا که مجرم به لحاظ موقعیت و ناهنجاریهای اجتماعی، ممکن است عملاً مرتکب جرایمی شود که پس از آن از کرده خود پشیمان شده و توبه نماید. از این رو حسب پیشمانی حقیقی مجرم و توبه او برطبق آیات و روایات وارده در این زمینه، مجازات ساقط می‌شود. براین اساس در کتب

فقهی و حقوقی، ضمن اشاره کردن به مسأله توبه، آن را از دریچه و منظر جزایی و تأثیر آن در کیفر مجرمین مورد بررسی قرار داده‌اند. اما از آنجا که موضوع توبه به طور پراکنده در کتب مذکور مطرح شده است به نظر می‌رسد طرح چنین مباحثی به شکل منسجم و مطابق با نیاز جامعه ضروری می‌باشد.

توبه در حقوق جزای اسلامی به عنوان یکی از موارد سقوط مجازات در جرائم حدی که مربوط به حق الله است، می‌باشد و از این باب یک تأسیس حقوقی به شمار می‌رود و در اهمیت آن همین بس که یکی از بهترین شیوه‌های جلوگیری از تکرار جرم بوده و موجب اصلاح مجرمین می‌شود. با تأمل در آیات و روایات و سخنان فقهای اسلام، استنباط می‌شود که برای توبه، ندامت حقیقی و عزم بر ترک گناه برای همیشه نیاز می‌باشد و احتیاج به لفظ خاصی نیست. از آنجا که بحث توبه صرف نظر از جنبه اخلاقی آن، می‌تواند نقش مهمی در سقوط مجازات ایفا کند لذا در این پژوهش به صورت گسترده به بررسی جایگاه توبه در حقوق کیفری و نقش آن در سقوط و یا

تخفیف مجازات پرداخته شده است.

با توجه به آن چه که در آیات و روایات آمده است، توبه از جایگاه خاصی برخوردار می باشد؛ زیرا نجات و رهایی انسانها از گناهان و لغزشها در گرو آن است. علاوه بر آن که دهها آیه از قرآن به مسأله توبه اشاره دارند، مفسران نیز در ذیل این آیات به توضیح و تبیین توبه و شرایط آن پرداخته‌اند. در جوامع حدیثی نیز به دلیل اهمیت این مسأله بابی مستقل به آن اختصاص یافته است و محدثان به فراخور توان خویش به تشریح آن همت گماشته‌اند.

از دیدگاه فقه اسلامی و در یک تقسیم بندی کلی، می‌توان مجازات را به دو دسته مجازات اخروی و دنیوی تقسیم کرد. مهمترین نوع مجازات در اسلام، مجازات اخروی است. قرآن کریم در آیات متعددی به صراحت بیان می‌کند که انسان بعد از مرگ به حال خود رها نمی‌شود بلکه در آخرت به اقتضای عدل الهی، هرکس که ذرهای کار نیک یا بد انجام داده باشد، جزای آن را خواهد دید.

مجازات دنیوی نیز به دو دسته مجازات تکوینی و

تشریحی تقسیم می‌شود. مجازات تکوینی بر پایه قانون علت و معلول و یا اسباب و مسببات می‌باشد. این نوع مجازات‌ها در نتیجه سرپیچی مردم از مسیر حق نازل می‌شوند. سنت ثابت الهی در مورد این نوع مجازات‌ها در قرآن کریم چنین قطعاً (پیش از شما سنت‌هایی بوده و سپری شده است پس در زمین بگردید و بنگرید که فرجام تکذیب کنندگان چگونه بوده است)^۱

مجازات‌های تشریحی به مجازات‌هایی اطلاق می‌شود که فقهای اسلام از منابع دین مبین اسلام آن را استنباط نموده‌اند که اقسام آن را می‌توان حدود، قصاص، دیات و تعزیرات دانست که توسط حکومت اسلامی و حاکم، تنفیذ و اجرا می‌شوند. در هر نظام حکومتی، اولین قانونی که تدوین می‌گردد، قانون کیفری آن نظام است؛ چرا که قانون کیفری، بازوی حکومت است و ثبات و استقرار آن به قوانین کیفری بستگی دارد.

هرچند که توبه از نهادهای حقوقی کیفری اسلام

۱. آل عمران (۳)، ۱۳۷.

است که جهت اصلاح مجرم در نظر گرفته شده است و در بسیاری موارد موجب سقوط مجازات می‌گردد، اما کمتر مشاهده می‌شود که در محاکم قضایی برای سقوط مجازات مجرمان مورد استفاده قرار گیرد. با توجه به اهمیت نهاد توبه در حقوق کیفری اسلام و نظر به نقش آن در اصلاح مجرم و سقوط مجازات، در تحقیق پیش رو سعی نگارنده بر این بوده است که بعد از پرداختن به مفهوم و ماهیت توبه و ادله و جوب آن، به بررسی توبه در حقوق جزاء و فقه پویای اسلام پرداخته شود و کاربرد توبه و تأثیر آن در سقوط مجازات در حدود و تعزیرات تبیین گردد. در این راستا دیدگاه فقهای امامیه و قانون مجازات اسلامی مورد بررسی قرار گرفته است و در برخی موارد به دیدگاه اهل سنت نیز اشاره شده است

اگر ادعا کنیم که قدمت و ریشه‌ی توبه، همپای پایگذاری آدمی بر روی کره خاکی است، مبالغه نکرده‌ایم. زیرا زندگی آدم(ع) بر روی کره زمین با توبه آغاز شد. از آن پس انبیاء و اولیای الهی همواره در حال توبه به درگاه خداوند بوده‌اند و دیگر انسان‌ها را نیز دعوت به توبه و

بازگشت به آغوش رحمت الهی می کردند. زیرا انسان بعد از خروج از بهشت و قدم‌گذاری در این عرصه خاکی، همواره در معرض وسوسه‌های شیطانی و وابستگی به تعلقات مادی و فراموشی جایگاه حقیقی خویش است. لذا از آنجایی که زندگی بر روی کره خاکی موجب فاصله انسان از هدف آفرینش و سرگرم شدن به زندگی مادی می‌شود، بنابراین برای این که میان آدمی و هدف والایش از آفرینش که رسیدن به سعادت و کمال ابدی است، فاصله نیفتد، انبیاء الهی مبعوث شدند و به هدایت و راهنمایی انسان همت گماشتند و پیوسته او را دعوت به توبه و بازگشت از گناهان به دامن رحمت و مغفرت الهی کردند.

توبه مبحثی است که همواره مورد توجه بوده است و از ابعاد و زوایای مختلف مورد بررسی قرار گرفته است. عرفا، عالمان علم اخلاق، جامعه‌شناسان، هر کدام از زاویه نگاه خویش توبه را مورد بررسی قرار داده و کتاب‌های فراوانی در این باره به رشته تحریر در آورده‌اند. یکی از جنبه‌های قابل بررسی درباره توبه، بعد فقهی و حقوقی آن و نقش

این امر در سقوط مجازات مجرمان است.

همانطوری که اشاره کردیم این مبحث دارای قدمت دیرینه‌ای است. بعد از اسلام، در مسائل فقهی و حقوقی، توبه بیشتر مورد توجه قرار گرفت و با مطالعه آن چه که از سیره و سنت رسول خدا(ص) و شیوه ائمه معصومین(علیهم السلام) به دست ما رسیده است، در می‌یابیم که این بزرگواران همواره توبه مجرم را در عفو از مجازات وی در حقوق الهی مورد توجه قرار دادند. روایات فراوانی از ایشان در کتب روایی موجود است که بیانگر این امر می‌باشد. چنان چه رسول گرامی اسلام(ص) در مورد مردی که چهار بار در نزد ایشان اقرار به زنا کرد و رسول خدا(ص) دستور داد وی را سنگسار کنند، فرمود: اگر او پنهان می‌شد و توبه می‌کرد برایش بهتر بود.^۱

امیرالمؤمنین علی(ع) درباره‌ی مردی که در نزد ایشان

۱. طوسی، ابی جعفر محمد بن الحسن: تهذیب الاحکام فی شرح المقنعه للشیخ مفید، ۱۰ جلد، چاپ سوم، دارالتعارف للمطبوعات، بیروت - لبنان، ۱۴۲۱ ه.ق، ۱۹۹۲ م، ج ۱۰، ص ۸.

اقرار به زنا کرد، فرمودند: چقدر قبیح است برای فردی از شما که یکی از این کارهای زشت را انجام دهد و در پی آن خویش را در برابر مردم رسوا سازد. چرا در خانه‌اش توبه نکرد؟ به خدا سوگند توبه‌اش در نهان خویش با خدا بالاتر از این است که بر او حد را جاری سازم.^۱

امام صادق(ع) نیز در مورد مردی که سرقت، شرب خمر یا زنا کرده و کسی از کار او مطلع نشده است تا این که توبه کرده و صالح شده است، فرمودند: اگر صالح شود و حالت نیکویی از او دانسته شود، حد بر او جاری نمی‌شود.^۲

توبه در فقه و حقوق اسلامی با پشتوانه‌ی «کتاب کریم» و «سنت قویم» از جایگاه رفیع و آثار ویژه‌ی برخوردار است و در کتب فقهی معتبر، موضوع توبه و تأثیر آن در سقوط مجازات مجرمان در بخش حدود و گاهی

۱. کلینی، ابوجعفر محمدبن یعقوب: الکافی، محقق/مصحح: علی اکبر غفاری، ۸جلد، چاپ چهارم، دارالکتب الاسلامیه، تهران ۱۴۰۷ ه.ق، ۷، ص ۱۸۸.

۲. همان، ص ۲۵۰.

هم تعزیرات مطرح شده و مورد بررسی قرار گرفته است. از جمله کتبی که می‌توان در این زمینه به آنها اشاره کرد، عبارتند از: شرایع الاسلام از محقق حلی، جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام از محمدحسن نجفی، مبانی تکملة المنهاج از آیت‌الله خویی، لمعة الدمشقیة از شهید اول، شرح لمعة از شهید ثانی، تحریر الوسیله امام خمینی(ره) و دهها کتب فقهی دیگر که به این موضوع پرداخته‌اند. اما باید گفت که تا به امروز کتاب مستقلی در آثار فقهی و حقوقی توبه در زبان فارسی نگاشته نشده است. به همین دلیل هدف ما در این پژوهش، بررسی فقهی و حقوقی توبه و تأثیر آن در سقوط مجازات است تا به ابهامات و پرسش‌های موجود در این زمینه پاسخ داده شود. امید است که این پژوهش رساله‌ی جامعی در این زمینه باشد.

فصل اول

مفهوم شناسی توبه و مبانی حاکم بر آن

معنای توبه

الف- معنای لغوی توبه

۱. توبه از ماده «توب» به معنای «رجع» (بازگشت) است. «التوبُ التاء و الواو و الباء کلمهً واحدهً

تدل على الرجوع. يقالُ تاب من ذنبه أى رجع عنه»^۱

(توب با تاء و واو و باء کلمه ی واحدی است که بر رجوع و بازگشت دلالت دارد. گفته شده است از گناهش توبه کرد یعنی از گناه و عصیان بازگشت.)

۱. ابن زکریا، ابوالحسین احمد بن فارس: معجم مقائیس اللغة، محقق/ مصحح: عبدالسلام محمد هارون، ۶ جلد، چاپ اول، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، قم، ۱۴۰۴ ه.ق. ج ۱، ص ۳۵۷؛ مصطفوی، حسن: التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، ۱۴ جلد، چاپ اول، مرکز الکتاب للترجمة و النشر، تهران، ۱۴۰۲ ه.ق، ج ۱ ص ۲۹۹.

۲. « التوبة الرجوع من الذنب و تاب إلى الله يتوب
توباً و متاباً أناب و رجع المعصية إلى الطاعة

.... و تاب الله عليه و الله تواب يتوب على عبده»^۱
(توبه به معنای بازگشت از گناه است.... و بازگشت به خدا.
به خدا باز می‌گردد بازگشتنی، یعنی از عصیان و نافرمانی
به اطاعت از خدا بر می‌گردد و خدا به سوی او باز
می‌گردد و خداوند بسیار توبه پذیر و بخشنده بر بندهاش
است.)

۳. توب، ترک گناه بر زیباترین وجه است و این
رسانترین صورت عذر خواهی می‌باشد. توبه یعنی ترک
گناه به سبب قبیح بودن و پشیمانی از آن چه که از
دستش رفته است و قصد برترک بازگشت به گناه و
تدارک و جبران آن اعمالی که از دست رفته است. تائب

۱. ابن منظور، ابوالفضل جمال الدین محمد بن مکرم: لسان العرب، محقق /
مصحح: احمد فارس صاحب الجوائب، ۱۵ جلد چاپ سوم، دارالفکر
للطباعة والنشر والتوزيع، بیروت - لبنان، ۱۴۱۴ ه.ق، ج ۱، ص ۲۳۳؛ جوهری،
اسماعیل بن حماد: الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية، ۶ جلد، چاپ چهارم،
درا العلم للملايين، بیروت - لبنان، ۱۴۰۷ ه.ق، ج ۱، صص ۹۱-۹۲.

هم بر بذل کننده توبه و هم بر پذیرنده و قبول کننده آن اطلاق می‌شود، بنابراین بنده به سوی خدا رجوع می‌کند (با ترک گناه) و خدا به بنده بازگشت می‌کند (با رحمت و مغفرت).^۱

۴. توب، توبه و متاب همه به معنی رجوع و برگشتن است و رجوع مطلق صحیح است زیرا این کلمه دربارهی خدای تعالی نیز به کار رفته است و در او رجوع از معصیت معنی ندارد. توبه‌ی خدا با توبه‌ی عبد تفاوت دارد و تفاوتش این است که توبه‌ی عبد برگشتن به سوی خداست با ترک معصیت و تصمیم عدم ارتکاب به آن و توبه‌ی خدا بازگشت به بنده است با رحمت و مغفرت. باید دانست بازگشت خدای مهربان به سوی بنده از بازگشت بنده بیشتر است لذا صیغه‌ی مبالغه‌ی توابع همه جای

۱. راغب اصفهانی، حسین بن محمد: مفردات ألفاظ قرآن، محقق / مصحح: صفوان عدنان داودی، چاپ اول، دارالعلم الدار الشامیة، لبنان-سوریه، ۱۴۱۳ ه.ق، ص ۱۶۹.

قرآن صفت خداوند آمده است هو التَّوَابُ^۱ «الرحيم»^۲ ولی درباره ی بندگان اسم فاعل به کار رفته است: التائبون: «العابِدون»^۳ فقط در یک محلِ اِنْ آمده الله است يحب: «التوابين و يحب المتطهرين»^۴ (خداوند آمرزش خواهان و پاکیزگان را دوست دارد.) بنابراین در قرآن کریم هر کجا از توبه انسان بحث می شود منظور ندامت و پیشیمانی از گناهان و معاصی گذشته است و هر کجا سخن از توبه خداوند است مقصود پذیرفتن توبه انسان و بازگشت به مغفرت و رحمت او است.

ب - معنای اصطلاحی توبه

۱. (توبه عبارت است از ندامت بر فعل گذشته و عزم بر عدم بازگشت بر فعلی که گناه محسوب شده است و

۱. قرشی، علی اکبر قاموس قرآن، ۷ جلد، چاپ هشتم، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۴۱۲ ه.ق، ج ۱، ص ۲۸۵.

۲. بقره (۲)، ۳۲، ۵۴، ۱۲۸، ۱۶۰.

۳. توبه (۹)، ۱۱۲.

۴. بقره (۲)، ۲۲۲.

ارتکاب آن قبیح و ممنوع می‌باشد و این امر به جهت فرمانبرداری از امر خداوند انجام می‌شود.^۱

۲. توبه عبارت است از رجوع از طبیعت به سوی روحانیت نفس بعد از آن که به واسطه‌ی معاصی و کدورت نافرمانی نور فطرت و روحانیت، محجوب به ظلمت طبیعت شده است.^۲

۳. در کتاب «القواعد الفقهیه» بجنوردی، تعاریف مختلفی از توبه ارائه شده است که ماهیت همه این تعاریف یکی است:

الف- توبه عبارت است از برگشتن از غی و گمراهی به سوی رشد و هدایت و آن چه که موجب هدایت و کمال است.

۱. اردبیلی، احمد بن محمد مجمع الفائدة و البرهان فی شرح ارشاد الازهان، مصحح مجتبی تهرانی، علی پناه اشتهازی، حسین یزدی اصفهانی، ۱۴ جلد، چاپ اول، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم، ۱۴۰۳ ه.ق، ج ۱۲، ص ۳۹۴.

۲. موسوی خمینی، روح الله چهل حدیث، ۱ جلد، چاپ بیست و نهم، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، تهران، ۱۳۸۳ ه.ش، ص ۲۷۲.

ب- توبه عبارت است از ندامت بر ارتکاب معاصی در گذشته و عزم بر ترک آنها در آینده. ج- توبه عبارت است از تنزیه قلب از رذایل و آن چه که موجب دوری از مولی است و رجوع به آن چه که سبب قرب به خداست و در نهایت جبران مافات.^۱

۴. صاحب جواهر در کتاب خویش از ارکان، آثار و حقیقت توبه سخن به میان آورده و ضروری توبه را ندم بر معاصی گذشته و عزم بر عدم عود در آینده در راستای ترک گناه به جهت قبح آن می‌داند.^۲

با تأمل در آن چه که از معنای لغوی و اصطلاحی توبه بیان شد چنین استنباط می‌شود که توبه عبارت است از یک ندامت و پشیمانی که اعتراف و اعتذار را در پی دارد

۱. موسوی بجنوردی، حسن: القواعد الفقهیه، محقق / مصحح: مهدی مهریزی، محمد حسن درایتی، ۷ جلد، چاپ اول، نشر الهادی، قم، ۱۴۱۹ ه.ق، ج ۷، صص ۳۶۷-۳۶۹.

۲. نجفی، محمد حسن (صاحب جواهر): جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، مصحح: رضا جعفر مرتضی‌العاملی، محمد علی حاتم اسماعیلی‌العاملی، ۴۳ جلد، چاپ اول، دار إحياء التراث العربی، بیروت - لبنان، ۱۴۳۰ ه.ق، ۲۰۰۹ میلادی، ج ۴۱، صص ۲۰-۲۴.

و مانع از بازگشت به اعمال مجرمانه و گناه می‌شود. لذا سه عنصر ندامت و پشیمانی، اعتراف و اعتذار و عدم عود بر گناهان در مفهوم توبه نهفته است.

حقیقت توبه

توبه شعبه‌ای از فضل عظیم الهی و دری از درهای رحمت خداوند است که به روی بندگان باز فرموده است. انسان گناهکار وقتی آگاه می‌شود که به خاطر زشتی گناه چه فاصله‌ای بین او و محبوب و خالقش افتاده است، پشیمان گشته و این آتش پشیمانی سراسر وجود و روح و جانش را فرا می‌گیرد و یک انقلاب و دگرگونی در درون او رخ می‌دهد و تمامی آثار شوم و ریشه‌های گناه با آن آتش سوزانده شده و ضمیری پاک و نهادی آرام و قلبی مملو از عشق محبوب و مخلوق به جای می‌ماند. چنان که قرآن کریم می‌فرماید:

(مگر کسی که توبه کند و ایمان ورزد و عملی صالح پیشه کند و اینان کسانی هستند که خداوند سیئاتشان را

به حسنات بدل می کند و خداوند آمرزگار مهربان است.)^۱

حقیقت توبه، بازگشت گناهکار به سوی خداوند کریم و غفور است که با ندامت از گناه و تصمیم بر عدم ارتکاب مجدد آن تحقق می یابد.^۲ چنانچه در بسیاری از روایات، ندامت و پشیمانی از ارتکاب گناه، توبه دانسته شده است. رسول گرامی اسلام در این باره فرموده اند: «الندامة التوبة»^۳

(پشیمانی از گناه همان توبه است.) امام صادق (ع) نیز فرموده اند: (بنده ای نیست که گناهی انجام دهد و پس از آن پشیمان گردد مگر این که خداوند او را می آمرزد پیش

۱. فرقان (۲۵)، ۷۰.

۲. جمعی از پژوهشگران زیر نظر محمد هاشمی شاهرودی: فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت (ع)، محقق/مصحح: محققان مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی، چاپ اول، مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت (ع)، قم، ۱۴۲۶ ه. ق، ج ۲، ص ۶۵۲.

۳. الحر العاملی، محمد بن حسن: وسائل الشیعه، محقق/ مصحح: محمد الرازی، اَبی الحسن الشعرانی، عبدالرحیم الربانی شیرازی، ۳۰ جلد، چاپ پنجم، انتشارات مکتبه الاسلامیه تهران، ۱۴۰۱ ه. ق، ج ۱۶، ص ۶۲، ح ۲.

از آن که از وی طلب آمرزش کند.)^۱ درباره‌ی عدم بازگشت به گناه و جرم که ثمره ندامت و پیشیمانی حقیقی است، امام علی (علیه السلام) می‌فرمایند: (پیشمانی بر گناه، مانع از بازگشت به گناه می‌شود).^۲

همچنین اقرار و حسن اعتراف نیز توبه و موجب بخشش و غفران است. خداوند تبارک و تعالی در این باره می‌فرماید: (و دیگرانی هستند که به گناهان خویش اعتراف کرده‌اند و کارشایسته را با نا شایسته آمیخته‌اند، باشد که خداوند از آنان درگذرد چرا که خداوند آمرزگار مهربان است).^۳

امام علی (ع) نیز در این باره فرموده‌اند: «المقر بالذنب تائب»^۴ (توبه کننده کسی است که اقرار به گناه می‌کند). البته مراد اقرار در نزد خداوند تبارک و تعالی و عذر خواهی

۱. همان، ح ۱.

۲. نوری، حسین بن محمد تقی: مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، محقق / مصحح: گروه پژوهش مؤسسه آل البيت (ع)، ۱۸ جلد، چاپ اول، مؤسسه آل البيت (علیه السلام)، بیروت - لبنان، ۱۴۰۸ ه.ق، ج ۱۲، ص ۱۸.

۳. توبه (۹)، ۱۰۲.

۴. نوری، حسین بن محمد تقی، پیشین، ج ۱۲، ص ۱۱۶.

ارکان و شرایط توبه

در آیات قرآن کریم و روایات معصومین (علیه السلام) برای توبه ارکانی ذکر شده است که بعضی از آنها درونی و مربوط به شخص تائب و بعضی بیرونی است. ارکان مربوط به شخص تائب عبارتند از: ندامت و پشیمانی قلبی، استغفار زبانی و تصمیم بر عدم بازگشت به گناه. ارکان بیرونی توبه شامل عمل با اعضاء و جوارح، انجام عمل صالح و ادای حقوق مردم (حق الناس) می‌باشد. خداوند متعال در عمل قرآن کریم می‌فرماید: (هرکس از شما که از روی نادانی مرتکب کار ناشایستی شود، سپس توبه و درستکاری کند و به صلاح آید (بداند که) خداوند آمرزگار مهربان است.)^۱

در این آیه، اصلاح بعد از توبه موجب غفران الهی

دانسته شده است. روایات وارده از معصومین (علیهم السلام) به صورت روشن‌تری به بیان ارکان و شرایط توبه پرداخته‌اند. رسول گرامی اسلام (ص) در این باره فرموده‌اند: «توبه کننده باید اثر توبه را آشکار کند در غیر این صورت تائب نخواهد بود. این آثار عبارتند از: ۱. راضی ساختن کسانی که با آنها در حال نزاع و درگیری باشد. ۲. اعاده نمازهای فوت شده ۳. تواضع بین مردم. ۴. دوری از شهوات ۵. روزه گرفتن.»^۱

موارد ذکر شده در این حدیث، مصادیق اصلاح عمل و عمل صالح است که در آیات قرآن کریم از شرایط صحت توبه شمرده شده است.

حضرت علی (ع) نیز در روایتی می‌فرمایند: (توبه بر چهار رکن است: پشیمانی از قلب و استغفار زبانی و انجام عمل با اعضاء و جوارح و تصمیم بر عدم بازگشت به

۱. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی بحار الانوار لدرر الأخبار الأئمة الاطهار (ع)، ۱۱۰ جلد، چاپ اول، مؤسسه الطبع و النشر، بیروت - لبنان، ۱۴۱۰ ه. ق، ج ۶، ص ۳۵.

در این روایت به صورت روشن ، ارکان توبه از سوی امیرالمؤمنین (ع) مشخص شده است که ارکان درونی و بیرونی را شامل می‌شود. در روایت دیگری ایشان استغفار و توبه را دارای شش مرحله می‌دانند:

۱. ندامت و پشیمانی بر گناهان گذشته. ۲. عزم بر عدم بازگشت به گناه.

۳. اداء حقوق ضایع شده‌ی مردم تا مرز یقین به برائت ذمه. ۴. اداء حقوق الهی و فرائض متروکه‌ی در گذشته.

۵. ذوب گوشت روئیده‌ی از حرام با سلاح اندوه تا مرز روئیدن گوشت تازه بر بدن از حلال. ۶.

چشانندن رنج طاعت به اعضاء و جوارح به عوض چشانندن شیرینی گناه در گذشته.^۲ موارد شش گانه فوق، ارکان توبه واقعی است که تا عمق جان و روح رسوخ می‌یابد

۱. همان، ج ۷۵، ص ۸۱.

۲. الحرالعاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، ج ۱۶، ص ۷۷

و گناهکار را به انسانی صالح و پاک تبدیل می کند و اثر بیرونی آن نیز نزد همگان آشکار می شود.

حکم تکلیفی توبه و مستندات آن

در این قسمت بر آن هستیم تا جایگاه توبه را در احکام تکلیفیه در سایه ادله اربعه بررسی کنیم. با اندک مطالعه‌ای در متون فقهی و بررسی توبه در سایه ادله اربعه، وجوب توبه، مستفاد می گردد و روشن می شود که فرد گناهکار به هنگام ارتکاب گناه مکلف به اتيان توبه است.

حال مستندات وجوب توبه را به تفصیل بیان می کنیم:

الف) دلالت آیات قرآنی بر وجوب توبه

دلالت آیات قرآن بر وجوب توبه در سه دسته جداگانه مورد بررسی قرار می گیرد:

۱. آیاتی که در آنها توبه به صورت امر حاضر به کار رفته است.

(اینک به درگاه آفریدگارتان توبه کنید و خودتان را بکشید).^۱

(و این که از پروردگارتان آمرزش بخواهید سپس به درگاه او توبه کنید تا شما را در (زندگانی) تا

سرآمدی معین به خیر و خوبی بهره‌ور گرداند).^۲

(وای قوم من از پروردگارتان آمرزش بخواهید و به درگاه او توبه کنید، تا آسمان بر شما بارانی پیوسته و پیگیر بباراند و قوتی بر قوت شما بیفزاید و گنهکارانه روی بر متابید).^۳

(او شما را از زمین پدید آورد و شما را به آبادگری در آن وا داشت، پس از او آمرزش بخواهید و به درگاه او توبه کنید که بی گمان پروردگار من نزدیک و اجابتگر است).^۴

۱. بقره (۲)، ۵۴.

۲. هود (۱۱)

۳. همان (۱۱)، ۵۲.

۴. همان (۱۱)، ۶۱.